

SOSYAL VE BEŞERÎ BİLİMLERDE ARAŞTIRMA VE DEĞERLENDİRMELER

Cilt 2

EDİTÖRLER

DOÇ. DR. AYŞE ÇATALCALI CEYLAN

DR. FERHAT ÖZBAY

DR. ZAFER ÖZOMAY

DR. ÖĞRETİM ÜYESİ MUSTAFA BATUHAN KURT

İmtiyaz Sahibi / Publisher • Yaşar Hız

Genel Yayın Yönetmeni / Editor in Chief • Eda Altunel

Kapak & İç Tasarım / Cover & Interior Design • Gece Kitaplığı

Editörler / Editors • Doç. Dr. Ayşe Çatalcalı Ceylan

Dr. Ferhat Özbay

Dr. Zafer Özomay

Dr. Öğretim Üyesi Mustafa Batuhan Kurt

Birinci Basım / First Edition • © Şubat 2021

ISBN • 978-625-7342-60-5

© copyright

Bu kitabın yayın hakkı Gece Kitaplığı'na aittir.

Kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz, izin
almadan hiçbir yolla çoğaltılamaz.

The right to publish this book belongs to Gece Kitaplığı.

Citation can not be shown without the source, reproduced in any way
without permission.

Gece Kitaplığı / Gece Publishing

Türkiye Adres / Turkey Address: Kızılay Mah. Fevzi Çakmak 1. Sokak

Ümit Apt. No: 22/A Çankaya / Ankara / TR

Telefon / Phone: +90 312 384 80 40

web: www.gecekitapligi.com

e-mail: gecekitapligi@gmail.com

Baskı & Cilt / Printing & Volume

Sertifika / Certificate No: 47083

Sosyal ve Beşerî Bilimlerde Araştırma ve Değerlendirmeler

Cilt 2

Editörler

DOÇ. DR. AYŞE ÇATALCALI CEYLAN

DR. FERHAT ÖZBAY

DR. ZAFER ÖZOMAY

DR. ÖĞRETİM ÜYESİ MUSTAFA BATUHAN KURT

İÇİNDEKİLER

BÖLÜM 30

MEHMET VECİHİ'NİN “HİKMET” ADLI POPÜLER ROMANIN KRİTİĞİ

Dinçer Öztürk..... 1

BÖLÜM 31

MEZOPOTAMYA'NIN UYGARLIK TARİHİNİN GELİŞİMİNDEKİ ROLÜ VE ÖNEMİ

Adem IŞIK 25

BÖLÜM 32

ERGENLİK DÖNEMİNDE KİŞİLİK BOZUKLUKLARI

Gülnur İLK & Yusuf BİLGE 43

BÖLÜM 33

FELSEFİ DİETET(h)IC II: AUGUSTINUS, VOLTAİRE, KANT VE NİETZSCHE

Metin TOPUZ..... 73

BÖLÜM 34

İNTERNET MEDYASINDAKİ HABERLERİN ANALİZİ VE FARKLI METİN MADENCİLİĞİ YÖNTEMLERİYLE SINIFLANDIRILMASI

Selçuk KIRAN 97

BÖLÜM 35

TEMA ODAKLI PSİKODRAMA GRUBUNUN YETİŞKİN BİREYLERİN PSİKOLOJİK SAĞLAMLIK VE İYİ OLMA DÜZEYLERİNE ETKİSİNİN İNCELENMESİ

Feyruz USLUOĞLU & G. Berna GÖKENGİN 115

BÖLÜM 36

TÜRKİYE'DE ERKEN OKURYAZARLIK İLE İLGİLİ YAPILAN ARAŞTIRMALAR: 2000-2020 YILLARI ARASINDAKİ ARAŞTIRMA YAYINLARININ İNCELENMESİ

İsmail Berat UZUN..... 135

BÖLÜM 37

ÜNİVERSİTE DÜZEYİNDE TURİZM EĞİTİMİNİN MEVCUT DURUMU VE TURİZM SEKTÖRÜ BEKLENTİLERİ

Hakan AKYURT & Eser ÜLTAY 159

BÖLÜM 38

KÜRESEL BİR DEĞER: İBN HALDUN

Ömer Faruk DARENDE 189

BÖLÜM 39

ÖRGÜTSEL GÜÇ KAYNAĞI OLARAK ÖĞRENEN ÖRGÜTLERDE KÜLTÜR

Ufuk ÜNLÜ 215

BÖLÜM 40

MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİNDE MECLİS'İN ANKARA'DAN TAŞINMASI MESELESİ

Haşim ERDOĞAN 229

BÖLÜM 41

HEDONİK VE FAYDACI TÜKETİM EĞİLİMLERİ

Günseli GÜÇLÜTÜRK BARAN & Abdullah TANRISEVDİ 259

BÖLÜM 42

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ'NİN YÜRÜRLÜĞE KOYDUĞU UYGULAMALAR: MİLLİ KORUNMA KANUNU VE EKMEK KARNESİ

Nesrin AKKOR 285

BÖLÜM 43

DUCHENNE KAS DİSTROFİSİ İLE YAŞAYAN ÇOCUKLAR VE EBEVEYNLERİ: SOSYAL HİZMET BAKIŞ AÇISI

Büşra USLU AK 309

BÖLÜM 44

OSMANLI DÖNEMİ SİNOP MEZAR TAŞLARI VE ANTİK DÖNEM ETKİLERİ

Babür Mehmet AKARSU & Hüseyin Vehbi İMAMOĞLU 323

Bölüm 40

MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİNDE MECLİS'İN

ANKARA'DAN TAŞINMASI MESELESİ

Haşim ERDOĞAN¹

1 Haşim Erdoğan, Dr.Öğr.Üyesi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ORCID ID: 0000-0003-0557-4866 e-mail:hasimerdogan@nevsehir.edu.tr

Giriş

TBMM'nin Ankara'da 23 Nisan 1920'de açılmasıyla birlikte, Anadolu'nun kaderinin artık bu merkeze bağlı olacağı ve yeni Türk Devleti'nin buradan idare edileceği belli olmuştur. Ankara'da Meclis'in açılmasıyla birlikte hem yeni devletin temelleri atılmış hem de İstanbul'un ve işgal devletlerinin karşısında Anadolu'nun sesinin duyurulacağı bir merkez yaratılmıştır. Mondros Mütarekesi'nden itibaren varlığı tartışılan Osmanlı Devleti'nin yokluğundan doğacak otorite boşluğunu TBMM ile Ankara dolduracaktır. Milli Mücadele'nin askeri safhasında Batı cephesindeki mücadeleler sırasında Yunan ordularının Anadolu'nun içlerine doğru ilerlemeleri Ankara'nın güvenliği meselesini tartışmaya açmıştır. Ankara'nın işgal altında kalma ihtimaline karşı Mustafa Kemal Paşa'nın Amasya Genelgesi'nde belirttiği gibi memleketin her bakımdan en güvenilir yeri olan Sivas ile Ankara arasında güvenlik konusunda bir kıyas bile yapılmıştır. TBMM'nin ve hükûmetin, Milli Mücadele'nin batı cephesinde yaşanan gelişmelere bağlı olarak Ankara'dan taşınması gündeme geldiğinde bazen paşalar arasında, bazen de Meclis'te milletvekilleri arasında görüş ayrılıklarından kaynaklı tartışmalar çıkmıştır.

Milli Mücadele döneminde özellikle Batı cephesindeki savaşların Ankara'nın güvenliğini tehlikeye sokması ve bu durumun da bütün ülke için tehdit oluşturması, Meclis'in ve hükûmetin taşınmasının iki kez gündeme gelmesine sebep olmuştur. Meclis'in taşınması yönündeki ilk düşünce 1920 yılı eylül ayı içerisinde Sivas'a taşınma olarak gündeme gelmiş ve komutanlar buna karşı çıkarak Meclis'in Sivas'a taşınmasının o günkü şartlarda mümkün olamayacağını söylemişlerdir. Meclis'in taşınmasına yönelik ikinci girişim ise ilk düşünceden yaklaşık bir yıl sonra 1921 yılı temmuz ayında Sakarya Meydan Muharebesi'nin hemen öncesinde gündeme gelmiştir. Meclis'in ve hükûmetin Kayseri'ye taşınmasını konu alan bu tartışmada Meclis hariç birçok kurum ve insan Kayseri'ye yoğun bir biçimde göç etmiştir. Her ne kadar Meclis'teki tartışmalardan dolayı Meclis çalışmalarının Ankara'dan yürütülmesine karar verilmişse de Ankara'nın doğusuna nakledilme meselesi Sakarya Meydan Muharebesi'nin sonuna kadar gündemde kalmıştır. Cepheden gelen en ufak bir olumsuz haber, teyakkuz halinde bulunan Meclis'in ve hükûmetin her an Kayseri'ye taşınabileceği ihtimalini ortaya çıkarmış ancak savaşın sonlarında gerçekleştirilen taarruz neticesinde Yunan ordusunun geri çekilmek zorunda kalmasıyla elde edilen zafer, Ankara'nın ve Meclis'in Kayseri'ye taşınmasını engellemiştir.

Meclis'in Taşınmasına Dair Girişimler

Hükümet Merkezinin Sivas'a Nakli Meselesi

Meclisin ve hükümetin Ankara'dan başka bir yere nakli meselesi ilk olarak batı cephesindeki Yunan ilerleyişinin Ankara'yı tehdit etmesi ihtimaliyle ortaya çıkmıştır. Henüz İnönü muharebeleri ve Eskişehir-Kütahya mağlubiyeti yaşanmadan bu kararın verilmiş olması Milli Mücadele'nin başlangıcında Mustafa Kemal'in en büyük destekçileri konumundaki bazı komutanların bu karara muhalefet etmesine neden olmuştur.

Erkânı Harbiye-i Umumiye Vekaleti'nden İsmet Paşa imzalı 1 Eylül 1920 tarihli Batı Cephesi kumandanı Ali Fuat Paşa'ya (Cebesoy) gönderilen telgrafta Meclis'in ve merkezî hükümetin Sivas'a nakline karar verildiği ve bunun için nakil araçları temin edilip bir kaç gün içinde nakliyata başlanacağı bildirilmiştir (Cebesoy, 1953: 476). Ali Fuat Paşa, meclisin açılmasıyla ortaya çıkan iç isyanların bastırılmasıyla gündene iç meselelerin istikrar bulması üzerine hükümetin de buna uygun olarak kuvvetlenmesi gerekirken tam aksi bir durum olduğundan bahisle hükümetin zayıflamış olduğunu söylemektedir. Bu zayıflığın da en önemli göstergesi olarak hiçbir askeri ve siyasi sebep yokken hükümet merkezinin Ankara'dan başka bir yere nakline karar verilmesini göstermektedir (Cebesoy, 1953: 475). Ali Fuat Paşa İsmet Paşa'nın telgrafına cevap olarak; *"Ordunun manevra yaptığı ve vaziyetin henüz emin bulunduğu sırada Ankara hükümetinin yerinden oynamasının tekmil Anadolu'yu ve bilhassa Garp cephesi kıtaatını ve hareketimizi altüst edeceği kanaatinde olduğumdan bundan kat'iyen vazgeçilmesini ve Ankara'nın tahliyesinin ancak Eskişehir'i terke karar vereceğimiz sırada mevzu olabileceğini arza mecburum* (Cebesoy, 1953: 476-477) demiştir. Ali Fuat Paşa'ya göre meclisin ve hükümetin Ankara'dan taşınması için yeterli sebep yoktur. Bu ortamda eğer meclis taşınırsa ordunun bütün düzeninin ve moralinin bozulacağını söylemekle birlikte taşınmanın ancak Eskişehir'in kaybedilmesiyle gündeme gelebileceğini söylemiştir. Ali Fuat Paşa'dan aldığı bu telgrafa İsmet Paşa cevap olarak, Sivas'a taşınma kararının henüz hazırlık aşamasında olduğunu, konunun mecliste görüşülmediğini, meclisin görüşünün alınmadığını ve taşınma konusunda da net bir tarih belirlenmediğini bildirmiştir. Düşman şu an harekete geçmemiş olsa bile ileride hazırlıksız yakalanmamak adına taşınma işinin gerekli olduğunu da bildirmiştir. İsmet Paşa ayrıca şu ortamda Ankara'dan Sivas'a Meclis'in taşınacağı haberinin halk arasında oluşturabileceği telaş ve dedikoduları ordunun ortadan kaldırmasının

mümkün olduğunu ancak eğer Eskişehir'in kaybedilmesiyle Meclis'in taşınmasının gündeme gelmesi durumunda halk arasında daha büyük ve kalıcı etkiler bırakabileceğinden duyduğu kaygıyı iletmiştir (Cebesoy, 1953: 478). İsmet Paşa'ya göre Sivas'a taşınmak için Eskişehir'in kaybedilmesini beklemek olaya müdahale için geç kalmak ve halkın telaşını artırmak anlamına geliyordu.

Ali Fuat Paşa bu telgraflaşma neticesinde haberdar olduğu Meclis'in ve hükûmetin Ankara'dan Sivas'a taşınması düşüncesine "*Ankara, mücadelenin başından beri millicilerin adeta Kâbe'si olmuştu. Zayıf imanlılar buradan kuvvet almış ve imanlarını tazelemişlerdi. Ankara işte böyle muazzam bir varlıktı. Millicileri bu varlıktan mahrum etmeye ne siyasi ve ne de askeri bir sebep mevcut değildi. Ankara, sonuna kadar milli davanın muvaffak olacağı güne kadar elde tutulmalıydı. Milli merkezin Sivas'a naklini kararlaştıranlar garp cephesine yardım ederek Ankara'nın muhafazasını tavsiye etmiş olsalardı, daha isabetli bir iş yapmış olurlardı*" (Cebesoy, 1953: 478) diyerek karşı çıkmıştır. Ali Fuat Paşa, hükûmet ile Erkan-ı Harbiye-i Umumiye'nin Batı Cephesi'nin durumuyla ilgili karamsar olduklarından dolayı Sivas'a taşınma işinin ortaya çıktığını fakat bu kararın kısa süre sonra değiştiğini söylemektedir. 25 Eylül 1920 tarihinde İsmet Paşa'nın Büyük Millet Meclisi'nde verdiği beyanata göre taşınma fikrinin tamamen değiştiğini (Cebesoy, 1953: 486) ifade etmektedir.

Meclis'in 1920 eylülünde Sivas'a taşınması fikrine Kazım Karabekir'de Ali Fuat Paşa ile benzer tepkiler vermiştir. Kazım Karabekir, kendisine gelen İsmet Paşa imzalı telgrafta; Eskişehir'in kaybedilmesi halinde Ankara'da merkezi hükûmetin rahat görev yapabilmesinin zor olacağından ve böyle bir zamanda Ankara'dan daha içlere çekilmenin maneviyat üzerinde olumsuz tesirler oluşturacağından dolayı buna sebep vermemek adına merkezi hükûmetin şimdiden Sivas'a naklinin Heyeti Vekile kararı ile uygun görüldüğünün yazdığını aktarır (Karabekir, 1960: 868). Kazım Paşa Sivas'a taşınma kararını "garip bir karar" olarak nitelendirirken "*Daha Eskişehir düşmeden buna ne gerek var. Vaktiyle Sivas'ın önemi hiç görülüyordu, şimdi de oraya can atılıyor*" diyerek zamanında Sivas'ın önemini Mustafa Kemal Paşa'ya anlatamadığından dert yanmaktadır. Kazım Paşa hatıratında her ne kadar alınan bu karardan dolayı hükûmeti eleştirse de vaziyetin çok tehlikeli olduğunu ve Yunan ordusunun başarılı olması halinde Ankara'nın büyük sıkıntı yaşayabileceğini kabul etmektedir. Daha önce bunu kendisinin de dile getirdiğini fakat bu sözlerinin dikkate alınmadığını belirtmiştir (Karabekir, 1960: 869). Meclis'in ve hükûmetin Sivas'a taşınma meselesi

böylelikle mecliste hiç görüşülmeden komutanlardan alınan olumsuz cevaplarla birlikte rafa kaldırılmış ve ordu batı cephesinde Yunanlılarla karşılaşacağı muharebelere hazırlanarak Eskişehir yakınlarında mevziler oluşturmuştur.

Meclis'in Kayseri'ye Taşınması Meselesi

Mecliste Taşınmaya Yönelik Tartışmalar

Meclis'in Ankara'dan taşınması düşüncesi ikinci kez Eskişehir-Kütahya Muharebelerinden sonra gündeme gelmiş ve ilkinde oranla cephe-deki durumun da etkisiyle TBMM'de yoğun bir şekilde tartışılmıştır. Batı cephesinde Eskişehir-Kütahya savaşları sonrasında Yunanlıların ilerleyişi Ankara'yı tehdit eder hale gelmiştir. Anadolu'da Yunan ilerleyişi ve Türk ordusunun Sakarya Irmağı boyunca konuşlanması Büyük Millet Meclisi'nde bazı tedbirlerin alınmasının gerekliliğini tartışmaya açmıştır. Ankara'da meclis görüşmeleri sırasında düşmanın attığı top seslerinin duyulması üzerine hükümet, meclisi daha güvenli olarak düşündüğü Kayseri'ye taşınmayı kararlaştırarak bu meseleyi yapılan bir oturumda meclise bildirmiştir. Çoğu gizli yapılan oturumlarda Meclis'in Kayseri'ye taşınmasının gerekli olup olmadığının yanı sıra olası bir taşınmanın ordu ve halk üzerinde yapacağı olumlu ve olumsuz etkiler günlerce yoğun olarak tartışılmıştır.

Eskişehir'in 19 Temmuz 1921'de boşaltılması, Batı Cephesi komutanlığının düşmanla arayı daha da açmak amacıyla orduyu süratle geri çekmesi ülkede ve mecliste genel bir heyecan yarattı (Koylu, 2015: 155). Meclis'in taşınması meselesi Sakarya Meydan Muharebesi sürecinde ilk olarak 23 Temmuz 1921 tarihinde, mecliste yapılan gizli oturumda Kozan milletvekili ve aynı zamanda Milli Müdafaa Vekili Fevzi Paşa tarafından gündeme getirilmiştir. Bu gündemin oluşmasında 22 Temmuz 1921 tarihli Hükümet'in Ankara'dan Kayseri'ye nakli için hazırlanan kararname etkili olmuştur (BCA, 30-18-1-1/3-30-17 Tarih: 22.07.1921). Bu kararnameye göre hükümet Ankara'dan Kayseri'ye taşınma kararı vermişti fakat bu karar mecliste aynen kabul edilmemiştir. Fevzi Paşa yaptığı konuşmada; Meclis'in ve hükümetin Ankara'da bulunduğu sürece cephe-deki ordunun aklının burada kalacağını ve Ankara'nın düşman eline geçmesi halinde de askerlerin morallerinin bozulacağını belirterek hükümetin başka bir yere nakledilmesinin zorunlu olduğunu söylemiştir. Bunun için Vekiller Heyeti'nin (Bakanlar Kurulu) aralarında yaptıkları görüşmeler sonucunda alınan karara göre taşınması muhtemel en uygun ilin Kayseri olduğunu söylemiştir. Kayseri'nin Anadolu'nun göbeğinde, düşmanın işgal ettiği Konya ve Adana'ya yakın, otomobil

yolları üzerinde ve barınacak yer probleminin olmadığı bir şehir olduğunu söyleyen Fevzi Paşa, “*Hükümetin Kayseri’de bulunmasını ordu için daha doğru buluyoruz*” diyerek hükümetin bu konudaki düşüncesini aktarmıştır (GCZ, 23.7.1337/1921:102). Cephe gerisinin cephe kadar önemli olduğunu söyleyen Fevzi Paşa’ya Malatya Milletvekili Lütfi Bey’de destek vermiş ve Meclis’in naklinin dış tesirlerinin de düşünülmesini isteyerek “*Ülkenin pek çok parçasını bıraktıysak Ankara’yı da bırakabiliriz. Kahramanlık gösterip 10-20 gün kalalım demek doğru değildir*” demiştir (Beyoğlu, 2015: 56).

Fevzi Paşa’nın Meclis’te bu konuşmayı yaptığı ânı aktaran dönemin Adana Milletvekili Damar Arıkoğlu, hatıratında Fevzi Paşa’yı tasvir ederek rengi uçmuş, traş olmamış, günlerce uykusuzluktan kaynaklı gözlerinin etrafında halkalar oluşmuş vaziyette, elbisesi toz toprak içinde ve perişan kıyafetle kürsüye çıktığını nakletmektedir. Hatıratında; bu görüntü içerisinde meclise hitap eden Fevzi Paşa’nın, “*Biz şehir, bölge savaşı yapmıyoruz. Hedefimiz kesin zaferdir. Ordumuz stratejik bakımdan en müsait yerde savaşa devam edecektir. Zaafla düşürecek yerle hiçbir alakamız yoktur. Askeri noktadan en emin yerde savaşacağız. Hükümet adına Ankara’yı bir hafta içinde tahliye etmeye, hükümet merkezini Kayseri’ye taşımaya karar verdik. Şimdiden hazırlığa başlamanızı rica ederim*” (Arıkoğlu, 1961: 236) dediği aktarılmaktadır. Bu sözler üzerine mecliste milletvekillerinin bu karara karşı söylenmeleri bir uğultu oluşturmuş ve devamında tepkiler baş göstermiştir. Fevzi Paşa’nın ardından konuyla ilgili konuşma yapmak üzere kürsüye çıkan Erzurum Milletvekili Mustafa Durak Bey, milli heyecan içerisinde “*Arkadaşlar, nereye gidiyoruz? Düşman bizi burada kendisini yenmek için tedbir ararken bulmalıdır*” (Ağaoğlu, 1973: 222) diyerek Meclis’in Ankara’dan taşınması kararına karşı çıkmıştır. Durak Bey’e göre milli mücadelenin başladığı dönemde asker ve teçhizat yönünden eksiklikler olduğundan dolayı şartlar daha zordu. Şu an güçlü durumda olduğunu düşündüğü ordu ile kademe kademe savaş yapılırsa savaşın kazanılacağı görüşündeydi. Vekiller Heyeti’nin verdiği taşınma kararının yanlış olduğunu söylerken bu kararın orduda ve millette olumsuz tesir oluşturacağını düşünmektedir. Halkın nazarında Meclis’in ve milletvekillerinin kaçtığı gibi bir algı olursa bunun manevi havayı bozacağını söyleyerek Meclis’in ne olursa olsun Ankara’dan gitmemesi gerektiğini ancak halkın bu konuda serbest bırakılması gerektiğini ve onların isterlerse Ankara’yı terk edebileceklerini söylemektedir. Durak Bey, “*Biz bugün burada öleceğiz, tam o gün gelmiştir*” diyerek milletvekillerinin birer tüfek olarak burada savaşmasını önermiştir. “*Kanımızı, canımızı feda etmek için geldik. Biz bu kür-*

süyü bekliyoruz. Ankara'yi bekliyoruz” sözleri de meclisteki diğer milletvekillerini Ankara'da kalma konusunda daha da cesaretlendirmiştir. Meclisin geriye çekildiğini ordu duyarsa morali bozulur ve orduda panik olur diyen Durak Bey, böylesine önemli bir kararda herkesin görüşünün alınarak hareket edilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Gerekirse hükümetin maliyesinin bile çekilebileceğini ama meclisin Ankara'da kalması gerektiğini sözlerine ekleyen Durak Bey, *“Gerekirse birkaç çadır alalım meclis bahçesinde toplanalım. Gerekirse dağ başında toplanalım. Biz buradan karargâh ile beraber ayrılacağız”* (GCZ, 23.7.1337, s.103) sözleriyle de kararlılığını ortaya koymuştur. Milleti telaşlandırmadan Ankara'daki bazı kurumların Kayseri'ye ya da Kırşehir'e gitmesi gerekiyorsa gidebileceğini ancak milletvekillerinin karargâh Ankara'dan ayrılmadan burayı terk etmemesi gerektiğini söyleyen Durak Bey'in bu sözleri mecliste büyük gürültülere sebep olmuştur. Son olarak bir öneride daha bulunarak vekiller heyetinin sayısının 10 kişi artırılmasıyla daha fazla temsil ve katılımı, alınan kararların daha sağlıklı sonuçlar doğuracağını ve bu önerisinin vekiller heyetine güvensizlik olarak algılanmaması gerektiğini de sözlerine eklemiştir (GCZ, 23.7.1337, s.103-104). Dönemin Kars Milletvekili Fahrettin (Erdoğan) Bey'in anılarında Durak Bey'in bu sözlerinden bir gün sonra Fevzi Paşa'nın elinde bir haritayla kürsüye geldiği ve bu harita üzerinde düşmanın ve Türk ordusunun cephedeki durumunu anlattığı yazmaktadır. Bu konuşmasında Fevzi Paşa, düşmanın eksiklerini tamamladıktan sonra sekiz gün içinde yeniden harekete geçerek Ankara'ya geleceğini ve öncelikle hükümetin selamete çıkarılması gerektiğini söyleyerek taşınmanın gerekli olduğunu bir kez daha hatırlatmıştır. Burada olmazsa Kızılırmak sirtlarında, Sivas dağlarında, Erzurum yaylasında tek kişi kalana kadar çarpışalım demiş (Erdoğan, 1998: 337-339) fakat meclis, toprak kaybettikçe geri çekilmek anlamına geldiğini düşündüğü bu teklifi kesinlikle kabul etmemiştir.

Her ne kadar Meclis'in taşınması konusuna hiç sıcak bakılmasa da önemli evrakların daha güvenli görülen Kayseri'ye ulaştırılması konusunda da görüş birliği oluşmuştu. 24 Temmuz'da Meclis evraklarının Kayseri'ye taşınması konusunda hükümete yetki verilmiş ayrıca beş milletvekili TBMM için Kayseri'de uygun bir yer bulup hazırlamak üzere görevlendirilmiştir. Bu ortam içinde, TBMM'nin arşiv sandıklarının sorumluluğunu taşıyan, TBMM Evrak ve Tahrirat Müdürü Necmettin Sahir (Sılan) Bey, eşi ve çocuğunu Kayseri'ye göndermekle birlikte kendisiyle beraber çalışmakta olan memur arkadaşlarının bazılarını, arşivin taşınması görevini vermiş ve sandıklar bazı memurların sorumluluğu altında Ankara'dan Kayseri'ye doğru yola çıkmıştır (Demirel, 2012: 125-

126). Dr. Rıza Nur taşınan bu evrakların bazılarının yolda zayı olduğunu söylemektedir (Nur, 1992: 186).

Meclisin taşınmasına karşı çıkan bir başka vekil dönemin Dersim (Tunceli) Milletvekili olan ve meclis hayatında yemin töreninden başka kürsüye çıkmayan Diyar Ağa'dır¹. Diyar (Yıldırım) Ağa, Meclis'te yaptığı konuşmada “*Efendiler biz buraya kaçmaya mı geldik? Yoksa kavga ederek ölmeye mi geldik?*” (Arıkoğlu, 1961: 236, Velidedeoğlu, 1990: 137-138, Hülâgü, 2007: 228) diyerek kürsüyü terk eder. Bu kısa konuşmanın ardından Meclis'te heyecan artar ve uzun süre alkışlanır. Bu sözlerden de anlaşıldığı üzere Meclis'in Kayseri'ye taşınması konusunda her ne kadar vekiller heyeti böyle bir karar almış olsa da milletvekillerinin bir kısmının Ankara'dan ordudan önce ayrılmak gibi bir niyeti yoktur. Kürkçüoğlu, eserinde Mustafa Durak Bey'in Meclis'in Kayseri'ye nakli ni tek başına durduran mebus olarak tanınması gerektiğini vurgulamaktadır. (Kürkçüoğlu, 2016: 70) Ayrıca Durak Bey'in Meclis'in Kayseri'ye taşınmasına şiddetle karşı çıktığını ve bu milli meseleyi Türk devleti lehine çözümlendiğini söylemektedir (Kürkçüoğlu, 1990: 119). Meclis'in Kayseri'ye taşınmasına karşı olan Durak Bey meclis oturumundaki gergin havanın ve belirsizliğin dağılıp mücadele fikrinin yeniden ateşlenmesinde öncü rol oynamıştır. Bununla birlikte Meclis'in Kayseri'ye taşınmasına tek karşı gelen milletvekilinin Mustafa Durak Bey olmadığı Diyar Ağa'nın da benzer tepkiler vermesinden anlaşılmaktadır. Ancak Mustafa Durak Bey, Meclis taşınsa da olur taşınmasa da olur tavrında olan vekillerin aksine, kesinlikle taşınmamalı diyen vekillerin başında gelen ve taşınmaya karşı çıkararak kürsüden sesini duyuran ilk milletvekilidir. Zaten bu mücadelesini bizzat savaşa katılarak göstermiş ve soyadı kanunuyla beraber Sakarya soyadını alarak Türk milletinin tarihi varlığı içinde yerini almıştır (Kürkçüoğlu, 1990: 125). Meclis'e ait gizli celse zabıtlarındaki kopukluk ve her konuşmanın kayda geçirilememiş olmasından kaynaklı olarak Diyar Ağa'nın Meclis'in taşınmasına karşı olduğunu ve meclis kürsüsündeki konuşmasını ancak dönemin hatıratlarından öğrenebiliyoruz. Meclis'in Kayseri'ye taşınmasına sıcak bakmayan bir başka Milletvekili Sinop mebusu Hakkı Hami Bey'dir. O'na göre milletvekillerinin aileleri nakledilmeli fakat meclis, en son noktaya kadar vazifesine Ankara'da devam etmeliydi. Meclis zorunlu kalmadıkça Kayseri'ye taşınmamalıydı (GCZ, 23.7.1337, s.106). O, Meclis eğer Kayseri'ye nakledilirse ordunun ve halkın Milli Mücadele ruhunun ve direncinin kırılacağına inanıyordu (Yalçın, 2011: 908).

¹ Diyar Yıldırım, Ferhatuşağı aşiretinin reisi, Ayrıntılı bilgi için bkz: Haluk Selvi ve Bülent Cırık, Milli Mücadele'de TBMM'ye Anadolu'dan Çekilen Telgraflar, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara 2020, s.372.

Arıkoğlu, hatıratında meclisteki tartışmalar ne kadar yoğun olursa olsun iki konuda milletvekilleri arasında görüş birliği olduğunu söylemektedir. Bunlardan birisi Ankara'yı savaşız kesinlikle terk etmemek konusunda, diğeri de önemli şehir ve kasabaların elimizden çıkmasına sebep olanların şiddetli bir şekilde cezalandırılmaları konusundadır. Bu sebep olma durumunu üzerine alınan dönemin İcra Vekilleri Reisi Fevzi Paşa, bütün hatiplerin ateşli konuşmalarını dinledikten sonra kürsüye gelerek şu konuşmayı yapmıştır: *“Memleketin müdafaa edilmesinde sizinle aynı fikirdeyim. Stratejik kumanda hatasına gelince; Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi olmakla bizzat ben mesulüm; hiçbir kumandan bundan mesul tutulamaz. Vereceğiniz cezayı şimdiden kabul ettiğimi arz ederim”* Bu sözlerinin ardından gözleri yaşlı kürsüden inmiş ve Mersin Milletvekili Muhtar Fikri Bey'in oturduğu sıranın yanına oturmuştur. Kendi kendine etraftan duyulacak şekilde *“Ben ölümden korkan bir adam değilim. Milletimin uğrunda seve seve şehit olmasını bilirim”* diye söylenen Fevzi Paşa'nın bu tutumu meclisteki havayı yumuşatmaya yetmiş, bu sözlerin ardından kimse kürsüye çıkıp konuşmamıştır. Cezalandırma talebi de en azından bu oturum için son bulmuştur. Meclis'in ortak görüşüyle hem Ankara'nın askerî açıdan önemli noktalarına siperler kazılarak şehrin savunulmasına, hem de hükümetin tedbiri elden bırakmayarak evrak ve ağırlığını zaman kaybetmeden Kayseri'ye nakletmesine karar verilmiştir (Arıkoğlu, 1961: 236-237). Meclis'in Kayseri'ye nakledilmesi meselesi en azından bu oturum için çözülmüş gibi görünürken Kayseri'ye taşınacak olan ailelerin nasıl nakledileceği meselesi başka bir sorun olarak ortaya çıkmıştır. Bu konuda Kırşehir mebusu Yahya Galip Bey Meclis'in taşınması sırasında Mebus ailelerinin nakledilme işinin özenle yapılmasını, aksi halde halk arasında “kaçıyorlar” gibi sözlerin yükseleceğini ve bununda hem halkta hem de cephedeki orduda olumsuz akisleri olacağını söylemiştir (GCZ, 23.7.1337, s.105-106). Meclis görüşmeleri sırasında sadece Fevzi Paşa'ya karşı değil Mustafa Kemal Paşa'ya karşıda bir muhalefet oluşuyordu. Muhalifler “Ordu nereye gidiyor, bu hareketin elbette bir sorumlusu vardır, O nerededir?” diyerek Mustafa Kemal'i de sert bir şekilde eleştiriyorlardı (Aysal, 2015: 17).

30 Temmuz 1921'de yapılan gizli oturumda dönemin Karesi (Balıkesir) Milletvekili Basri Bey, taşınmayla ilgili eleştirilerin savaşın sonuna bırakılmasını teklif ederek meclisin Ankara'da kalması için ısrar edilmesi gerektiğinden bahisle *“Bugün benim ayaklarım Kayseri'ye doğru yürümek istemiyor, belki Balıkesir'e, İzmir'e yürümek istiyor”* diyerek geri çekilmekten yana olmadığını da sözlerine eklemiştir (GCZ, 30.7.1337, s.123-124). Tartışmalar devam ettiği sırada Mustafa Kemal,

Meclis başkanı olarak milletvekillerinden usulen bu kararı oylamalarını isteyerek Kayseri'ye öncelikle aileleri, sonra şahsi eşyaları göndermek gerektiğini ifade etmiş, hükûmet ve Meclis'in mümkün olduğu kadar Ankara'da faaliyette bulunmasını ve bu kurumların nakli meselesiyle ilgili gerekirse savaşın seyrine göre yeniden milletvekillerinin görüşlerine ve oylarına başvurarak yeni bir karar alınabileceğini söylemiştir (GCZ, 30.07.1337, s.127). Mustafa Kemal'in bu sözlerinin ardından mecliste yine bir sükûnet oluşmuş ve milletvekillerinin aileleri birçok devlet kurumuyla birlikte başta Kayseri'ye olmak üzere Çankırı, Kırşehir ve Niğde taraflarına göç etmişlerdir. Şevket Süreyya Aydemir'in ifadesiyle atlı, arabalı, kağnılı perişan göç kolları, bir taraftan Dikmen-Gölbaşı üzerinden Kırşehir, Kayseri yönüne, diğer taraftan Elmadağ, Kırıkkale üzerinden Çorum, Sivas yönüne doğru giderek Ankara'yı boşaltmaktaydı (Aydemir, 2016: 449).

30 Temmuz 1921'de Meclis'te alınan kararın ardından Ankara'dan Kayseri'ye askerlerin ve milletvekillerinin aileleri ile bazı devlet kurumları taşınmaya başlamıştır. Bir taraftan Anadolu'nun içlerinden toplanan kuvvetler ve teçhizat cephede ordunun gücünü artırmak için Polatlı'ya götürülürken diğer taraftan da Ankara'daki bürokratlar ve bazı devlet kurumları, bu kurumların evrak ve dosyaları ile asker, milletvekili ve memur aileleri belirli bir sırayla Kayseri'ye taşınmıştır. Sakarya Meydan Muharebesi sürecindeki bu taşınmalar sırasında özellikle mebusların ve ailelerinin heyecanları halkı bazen tedirginliğe sevk etmiştir ki Kırşehir mebusu Yahya Galip Bey'in ve Mustafa Durak Bey'in kaygılarında pek de haksız olmadığı ortaya çıkmıştır. Bazı milletvekilleri ailelerini yerleştirip geri dönmek üzere telaşlı bir halde Kayseri'ye gitmişlerdir. Bunların Ankara'ya geri dönüp dönmeyeceğiyle ilgili halkta kaygılar oluşmuş ve meclis tartışmalarında halk bu durumdan olumsuz etkilenmiştir. O günlerde Keskin'den gönderilen bir telgrafta, bu telaşın moral bozucu olduğu bildiriliyor ve "*Mal ve canca her fedakarlığı yapmaya hazır bulunuyoruz. Gerçek bir tehlike varsa 7 yaşından 70 yaşına kadar cepheye gitmemize izin vermenizi diliyoruz*" deniyordu. Bu telgrafta bulunan 23 kişinin imzası, Keskin halkının mücadeleye gösterdiği genel hassasiyeti ve bu taşınmalardan kaygılı olduğunu göstermesi açısından önemlidir (Sarıhan, 1986: 608).

Ankara'dan Taşınma ve Anılarda Kayseri'ye Göç

Ailelerin Kayseri'ye naklini sağlamak için 12 kişiden oluşan bir komisyon oluşturulmuştur. Taşınmalar sırasında herhangi bir kargaşa yaşanmaması için bu taşınma işinin belli bir düzen içerisinde yapılması

kararlaştırılmıştır. Önce cephede çarpışan subayların aileleri Kayseri'ye gidecek, ikinci olarak milletvekillerinin aileleri, üçüncü olarak da geri hizmette çalışan subay ve memurların aileleri gönderilecekti. Nakil için İç Anadolu'dan gelecek arabalar, bu sıraya göre nakil işini gerçekleştirecekti (Erdoğan, 1998: 337). Önemli nakil vasıtaları konumundaki hayvanlar o kadar kıymete binmişti ki Ankara'da bulunamıyordu. Yakup Kadri (Karaosmanoğlu) bu durumu hatıratında; *“Bir uyuz eşek bile bir küheylan kadar kıymetli olmaya başladı. Buna rağmen giden gidene idi”* (Karaosmanoğlu, 1986: 142) diye anlatır. Nitekim nakil vasıtası olarak bir at ve yaylı araba bulunmuş ise göç yolundakiler kendilerini şanslı addediyorlardı.

Dr. Rıza Nur hatıratında taşınma sırasındaki durumu şu şekilde tasvir etmektedir: *“Sokaklarda, arabalar, atlar, eşekler, öküzler, kağnılar. Eşyalar arabalara yüklenmiş, kadınlar eşyaların üstüne oturmuş bir tarafında bir kafes, bir tarafında bir oturak, bazısında üç dört tavuk da asılı. Çocuklar analarının kucagında ağlar. Kimsenin bir bildiği yok. Herkes meçhulat içinde. Yalnız gavur geliyormuş. Kaçmayı düşünüyorlar ve acele. Hükümet bu sevkiyatı idare ediyor. Araba az. Kimi cebren araba zapt edip ailesini yerleştiriyor* (Nur, 1992: 186-187). Bu sözlerden de anlaşıldığı üzere insanlar, yokluk içinde ve bulabildikleri hayvanların üzerinde Ankara'dan daha güvenli olduğunu düşündükleri ama çoğunun hiç bilmediği bir şehre ulaşmanın gayreti içerisindeydiler.

Adana Milletvekili Damar (Arıkoğlu) Bey, anılarında ailesini Kayseri'ye Eski Bayındırlık (Nafia) Bakanı Ali Münif Bey ve ailesiyle birlikte naklettiklerini anlatır. Üç yaylı araba bulup iki tanesini ailesi ve ev eşyası için, bir tanesini de Ali Münif Bey için Kayseri'ye kadar kiralayarak onları uğurlamış ve kendisi Ankara'ya dönmüştür. Ailesinin yanında Ali Münif Bey'in olması, Kayseri'ye yerleşmeleri konusunda onu rahatlatmıştır (Arıkoğlu, 1961: 246).

O dönemde Ankara'dan Kayseri'ye taşınanlardan biri de Ankara Lisesi son sınıfında okuyan Hıfzı Veldet Velidedeoğlu'ydu. Kayseri'ye taşınma anılarını anlatan Velidedeoğlu, yatılı olarak kaldığı Ankara Lisesi'nin müdürünün ağustos ayı başlarında kendilerini toplayıp *“iki gün sonra Kayseri'ye doğru yola çıkacağız”* dediğinden bahsetmektedir. Bu yolculuk sırasında dönemin ekonomik ve sosyal şartlarını da gösteren tespitlerde bulunan Velidedeoğlu, at arabasının olmadığını, olanlarında cephede savaş için kullanıldığını ve taşınmanın kağnı ve eşeklerle yapıldığını söylemektedir. Okulun ağır yükleri kağnılarla taşınırken öğrenciler ise eşeklerin üzerinde Kayseri'ye gitmişlerdir.

Yolculuk esnasında çevredeki asker kaçağı eşkıyalardan etkilenmemeleri için yanlarında 25 yıllık 5 tüfek taşıdıklarını ve bunları gerekirse müdür yardımcısı, öğretmen ve baş hademenin kullanacağı kararlaştırılmıştır. Başka kafilelerde atlı araç bulabilenler kağnılı ve eşekli bu kafileleri geçip giderken akşamları güvenli gördükleri yerlerde yatak yorganları kağnılardan indirip oracıkta sabahlıyorlardı. Bu kafiye Ankara'dan Kayseri'ye on üç günde varabilmiştir. Ankara terk ediliyordu ama bütün sohbetlerin konusu Sakarya Savaşı üzerineydi. Okul kafilesi Kayseri'ye ulaştığında o günkü adıyla Kayseri Sultanisi olarak bilinen Kayseri Lisesi binasına yerleşmiştir. Böylelikle Ankara Lisesi geçici olarak Kayseri Lisesi'nin binasında eğitime devam etmiştir (Velidedeoğlu, 1990: 186-190).

Yolun bir kısmını dekovil hattı üzerinde giderek kalan bölümünde yine hayvanların taşıdığı arabalarla yola devam edenler de vardı. Liselerde Tarih ve Edebiyat öğretmenliği yapan, o yıllarda Muallimler Cemiyeti'nin başkanlığını da yürüten Kazım Nami (Duru) Bey, hatıratında; arkadaşlarından Halil İbrahim'in tek atlı bir araba alıp ailesini eşyasıyla birlikte ona yükleyip yola çıktığından bahseder. Kazım Nami Bey içinde bulunduğu yokluğu ve imkanları aktarırken şu ifadelerle yer vermiştir: *“Ben araba alacak kudrette değildim. Evde on dört kişi vardı. Bunları iki araba bile almazdı. Onun için dekoville gitmeye karar verdim. Dekovilde iki vagon tutmuştuk. Vagonların üstü açıktı içlerinde top mermileri vardı. Biz çoluk çocuk mermilerin üzerine yerleştik. Lokomotif kömürle değil odunla işliyordu. O vakit elimizde linyit bile yoktu. Lokomotif bacasından dumanla beraber koca koca kıvılcımlar da saçılıyordu. Yol üzerinde istasyon yoktu. Tren ikide bir su almak için duruyordu. Akşama doğru Kızılırmak'a geldik. Dekovilden indik Yahşihan'a çıktık. İki çadıra yerleştik. Bizi ileriye götürecek araba bekleye bekleye üç gün Yahşihan'da kaldık. İki yaylı bulduk keskine gittik. Bir hafta kaldık. İki yaylı daha bulduk bu sefer Kırşehir yoluna düştük. Şehre girer girmez bir okul bulduk ve yatakları serip uyuduk. Kırşehir'de bizi Kayseri'ye götürmesi için 15 gün araba bekledik. Mucur yolunda Altındaş Mehmet adında bir haydut çetesini uzun koğuşturmadan sonra jandarmalar Kızılırmak kıyısında yakalayıp öldürdüler. (...) Kayseri'ye vardık. Kayseri'de Savaşı günü gününe takip ediyorduk ağustos içindeki bu zaferden sonra Ankara'ya dönmek emrini aldık yaylı arabalar bularak Ankara'ya dönmeye başladık”* (Duru, 1958: 11-15). Ankara'dan yola çıkanlar bir şekilde önce Kırşehir'e ve ardından Kayseri'ye ulaşabilmek adına yoğun bir mücadele ve günlerce süren zahmetli bir yolculuk yapmışlardır. Vasıta ne olursa olsun bu yolculuklar da akıllarda ki en büyük soru Ankara'ya yeniden

dönülüp dönülmeyeceği meselesiydi. Bu yüzden herkesin kulağı Ankara'dan ve cepheden gelecek haberdeydi.

Kars Milletvekili Fahrettin (Erdoğan) Bey, ailesi yanında olan 125 milletvekilinin olduğunu ve ailelerin Kayseri'ye taşınması konusunda Mustafa Kemal dahil olmak üzere kuraya girdiklerinden bahseder. Kendisine taşınma sırası için çekilen kurada Kars milletvekili olan Cavit Bey'le birlikte onuncu sıra çıkmıştır. Atatürk'e ise 120. sıra çıktığını söyler. Kendisine sıra geldiğinde, beş öküz arabası teklif edilmiş, *"At arabası olmayınca ailemi gönderemem"* diyerek bu teklifi reddetmiştir. Kendisinin kabul etmediği 5 öküz arabasını 120. sıradaki Mustafa Kemal Paşa ile, Büyük Millet Meclisi ikinci başkanı Adnan Adıvar'ın kabul ettiğini ve eşyaları yükleyip yola koyulduklarını söyler. Devamını anılarında şu şekilde anlatır: *"Bundan bir gün sonra polisler çift atlı üç araba da bize getirdiler, birisine eşyaları koydular, diğerlerine de Cavit Bey'in eşyası kondu ve eşim Zehra bindiler. Kırşehir'e kadar nakil ücreti olarak defaten 50 lira verdik. Arabanın biri boştu, eşim Zehra: "Boş arabaya niçin ücret veriyorsun" deyince ben ona; "-Yolda ihtiyar, yaralı, hasta, kimsesiz veya kadın ve çocukları alıp Kırşehir'e götürün" dedim. Sabahleyin bunları uğurlamak için Cebeci hastanesinin önündeki çeşmeye kadar gitmişken, iki kadının arkalarında birer bohça ve birer çocuklarının da ellerini tutarak yürüdüklerini gördüm, sordum "Hanımlar nereye gidiyorsunuz ve kimlersiniz" deyince kadının birisi Yüzbaşı ailesi olduğunu, kocasının cephede bulunduğunu, kendilerinin de Iraklı oluşundan ötürü burada kimseyi tanımadığını, düşman korkusu ile ablası ve çocuklarıyla bu şekilde yola düzöldüklerini söyleyince ben eşime; -Zehra bak, dediğim oldu, haydi al şunları ve yolda böyle tesadüf ettiklerini de ihmal etme dedim ve arabaları Allah'a emanet edip vedalaştım. Kırşehir'e doğru ilerlediler"* (Erdoğan, 1998: 337-339). Ailesinin Ankara'dan ayrılışını bu şekilde aktaran Kars Milletvekili Fahrettin Bey, meclis çatisi altında Ankara'da mücadeleye devam etmiştir.

Tuğgeneral Ahmet Nuri Diriker'de anılarında kendisinin Kesiktaş'ta bulunan 23. fırka liva kumandanlığına tayin edildiğinden ve Ankara'dan buraya hareket etmesi gerektiğinden dolayı dört çocuğuyla birlikte eşini diğer askerlerin aileleriyle beraber Kayseri'ye gönderdiğinden bahsetmektedir. (Diriker, 2008: 91) Ankara'ya göre daha güvenli görülen ve çoğunluğu Kayseri'ye yapılan bu taşınmalarla birlikte milletvekillerinin büyük bir kısmı ve askerler Ankara'da kalmış, ailelerinin çoğu Ankara'yı terk etmiştir. Böylece aile birliğinin yeniden sağlanabilmesi Sakarya Muharebesi'nin kaderine bağlı hale gelmiştir.

Kayseri'ye taşınma sırasında nakil vasıtalarının yanı sıra göç yolunda asayiş probleminin olması da güvenlik açısından sıkıntı yaratıyordu. İnsanların yoğun kabileler halinde Kayseri'ye taşındığı sırada çevredeki eşkıyalar harekete geçip göç kabilelerini durdurarak tehdit etmişlerdir. Özellikle Ankara-Kayseri ve Kayseri-Sivas arasında eşkıyalık faaliyetleri yürütenlerin yeri geldiğinde milletvekillerinin canına ve malına kastedebileceği biliniyordu. Özellikle Altın dişli katil İlyas ve Çiçekdağ'da Dişi kilitli olarak bilinen eşkıya ve avaneleri kabilelere zor anlar yaşatmışlardır. Dahiliye Vekili Refet Paşa meclisin gizli oturumunda yaptığı konuşmada Anadolu'da yer yer eşkıyalığın olduğunu ama ülkenin geleceği adına bu eşkıyalık faaliyetlerinin bu şehirler için bir tehdit oluşturmadığını söylemiştir. Eskişehir mebusu Abdullah Azmi Bey ise yolları keserek kabileleri zor duruma sokan eşkıyaların insanları soyduğundan bahsetmektedir. Bu durumun asayişsizlikten kaynaklandığını söylemekle birlikte bu eşkıyaların üzerine gönderilen jandarma kuvvetlerinin yetersizliğinden de yakınmaktadır (GCZ, 4.10.1337, s.263-264). Hatta yeri geldiğinde Kayseri'de görevi kötüye kullanan jandarmaların varlığından da bahsetmektedir ki bu jandarma arasındaki düzensizliğin sebebi olarak da 4 aydır maaş alamamaları gösterilmektedir. Zira Kayseri Jandarma tabur komutanı merkeze müracaat ederek askerlerinin bu maaş alamama durumundan dolayı asayiş tam olarak sağlayamadıkları ve orduya geçmek istediklerini söylemektedir (GCZ, 4.10.1337, s.265).

Ağaoğlu Ahmet, hatıratında Anadolu'daki bu asayişsizliğin İstanbul Hükûmeti tarafından bilerek ve istenerek hortlatıldığını söyler. Hükûmet'in Ankara'yı boşaltma kararı hatta bazı resmi dairelerle birlikte ailelerin Kayseri'ye göçtüğü haberlerinin bazı kesimler tarafından abartılarak Anadolu'nun her tarafına yayıldığını, bunun halkı heyecanlandırarak telaşa düşürdüğünü söyler. İstanbul Hükûmeti'nin durumdan faydalanmaya kalkışarak Anadolu'ya doğru birkaç koldan propagandacılar gönderdiğinden bahisle Meclis'e ve hükûmete karşı oluşturulan propagandalar sonucunda etrafta isyanların çıktığını, göç yolları üzerinde kabilelere zarar veren bu soyguncu çetelerin de bu ortamdan beslendiğini söylemektedir (Ağaoğlu, 2010: 158).

İstanbul Hükûmeti'nin halkı telaşa sürüklemeye çalışan bu tavrına karşı hükûmetin aldığı tedbirler arasında bir de yanlış yıkıcı propagandalara karşı Anadolu'ya propaganda ve irşat heyetleri çıkarılması vardır. Milli Mücadele'yi sekteye uğratarak halkın gözünde meclis otoritesini sarsacak bazı girişimler için hükûmetin aldığı tedbirlerden biri de halkın aydınlatılarak, bilgilendirilerek ve gerektiği zaman bu tür girişimlere katılanları affederek bu mücadelede halkın kazanılması da

amaçlanmıştır. Bu sebeple İrşat Encümeni kurulmuş ve irşat heyetleri bu amaç için fedakârca çalışmışlardır (Aslan, 2004: 146-147). Bu heyetler Anadolu'nun farklı şehirlerine giderek halkı bilinçlendireceklerdi. Milli Eğitim Bakanı Hamdullah Suphi (Tanrıöver) Bey, Ahmet Ağaoğlu'na ve Ziya Gökalp'e müracaat ederek onların bu heyetlere başkanlık etmelerini istemiştir. Ahmet Ağaoğlu Çankırı, Kastamonu, İnebolu, Trabzon, Gümüşhane ve Bayburt yolu ile Kars'a kadar gidecek, Ziya Gökalp ise Diyarbakır'a giderek bölgedeki halkı bilinçlendirecekti. Kars'ta günlük bir gazete ile bir Öğretmen okulu kurması istenen Ahmet Ağaoğlu bu görevi tereddütsüz kabul ederek yola koyulmuştu. Ziya Gökalp'te aynı şekilde Diyarbakır'a gitmek üzere harekete geçti (Ağaoğlu, 2010: 159). Onların nakil vasıtaları da Ankara'dan Kayseri'ye ve diğer şehirlere giden ailelerden çok farklı değildi. Temmuz sonunda Ankara'dan ayrılan bu irşat heyetleri de kağnı arabalarıyla yolculuklarını gerçekleştirdiler. Mustafa Kemal Paşa ve Milli Eğitim Bakanı Hamdullah Suphi Bey, yol üzerindeki şehirlere telgraflar çekerek bu irşat heyetlerine gereken yardımın yapılmasını tavsiye etmişlerdi (Ağaoğlu, 2010: 159). Yakup Kadri, anılarında *"Ankara'ya on beş gün evvel gelmiş olan Ziya Gökalp Diyarbakır ve Ahmet Ağaoğlu Erzurum yollarını boylamışlardı."* diyerek halkın bilinçlendirilmesi ve Milli Mücadele'ye destek vermesi adına yolculuklarından dinlenmeden Anadolu'nun her köşesinde mebusların görev üstlendiklerini hatırlatır (Karaosmanoğlu, 1986: 141).

Bu yoğun taşınmalarla birlikte Kayseri kalabalıklaşmıştı. Kayseri'de yerli halk ile iletişim halinde olan bu milletvekillerinin halktan en çok duydukları söz Kayseri'nin şimdiye kadar böylesi bir kalabalığa şahit olmadığıydı. Bu yoğun misafirlik durumu Kayseri Valisi Ethem Bey'in çaba ve gayretiyle yönetiliyordu. Vali, Ankara'dan olası gelecek yeni misafirler için Kayseri'deki evleri hazırlıyordu. Ağustos ayının ortasında cephedeki durgunluktan yararlanan Damar Arıkoğlu ve Rifat (Kayseri), Yunus Nadi (İzmir), Ali Şükrü (Trabzon), Dr. Emin (Bursa), Dr. Fuat (Bolu) beylerin oluşturduğu altı kişilik arkadaş grubu ailelerini ve çocuklarını görmek için Kayseri'ye gitmişlerdir. Sürpriz olan bu ziyaretten dolayı çocukları oldukça mutlu olmuşlardı (Arıkoğlu, 1961: 248). Ankara'dan gelen milletvekilleri dönemin Kayseri Valisi Ethem Bey'in tahsis ettiği evlerde ailelerinin mutlu ve huzurlu olduğunu görmüşlerdi. Arıkoğlu, Kayseri'de kaldıkları dört günlük sürede Kayserililerden gördüğü misafirperverliği anlatır. Kendilerine Kayseri'ye geldiklerinin dördüncü gününde aldıkları telgrafta Sakarya Meydan Muharebesinin başladığı ve diğer milletvekilleriyle birlikte acilen Meclis'te toplu olarak bulunmaları gerektiği bildirilmişti. Bu emrin gereğini yerine getirmek

üzere yeniden Ankara'ya doğru hareket etmişlerdir. Yola çıktıklarında Altındışli katil İlyas ve avanesinin bu civarda eşkıyalık yapıp, geleni geçeni soyduğunu ve karşı gelenleri öldürerek bölgede asayiş problemi yarattığını duymuşlar ve her an onunla karşılaşabileceklerini hesap ederek gereken hazırlıkları yapmışlardı (Arıkoğlu, 1961: 248-250). Ankara yolunda herhangi bir eşkıya baskını ile karşılaşmamış olsalar da bindikleri Amerikan kolejine ait kamyonun defalarca tekeri patlamıştı. O dönem Anadolu'nun yollarının büyük bölümünün bozuk olması yolculuk süresini artırmakla birlikte taşınan malzemelerinde cepheye geç ulaşmasına neden olmaktaydı. Yolların bozukluğu sadece şehirlerarası yollar için geçerli bir durum olmayıp Kayseri'nin birçok yerinde de yolların çok kötü ve çukurlarla dolu olduğu anlaşılmaktadır (Anadolu'da Yenigün, 11 Eylül 1337/1921: 2).

Büyük Millet Meclisi'nin Ankara'da kalmasına ve çalışmalarına burada devam etmesine dair karar alınmasıyla birlikte ailesini Kayseri'de ziyaret edip yeniden Ankara'ya dönen bu milletvekillerinin yanı sıra bazı milletvekilleri, temmuz sonundan itibaren meclisten izin alarak birkaç aylığına memleketlerine ailelerinin yanlarına gitmişlerdir. Eski Şeyhülislam Mustafa Hayri Efendi anılarında Sakarya Meydan Muharebesi sürecinde Ankara'dan izinli olarak ayrılan bazı milletvekillerinin kendisini Ürgüp'te ziyaret ettiklerinden bahseder. Mustafa Hayri Efendi anılarında 31 Temmuz 1921'de Kastamonu Milletvekili Abdülkadir Kemali Bey'in meclisten üç ay izin alarak Ürgüp'e geldiğinden ve düşman tehdidi altındaki Konya'da bulunan ailesini daha güvenli olan Niğde'ye çağırarak üzere oraya gittiğinden bahseder (Ürgüplü, 2015: 706). Ayrıca 3 Ağustos 1921 tarihinde Niğde Milletvekili İsmail Hakkı Paşa'nın üç ay izinle köyü Mocan'a gitmek üzere Ürgüp'e gelmiştir. Şeyhülislam Mustafa Hayri Efendi, İsmail Hakkı Paşa ile görüşmesi ile ilgili olarak; *"Bugün geldi görüştüm. Yunan'a karşı ordumuzun zafer kazanmak için kuvvetinin yerinde olduğunu ve sayıca pek ziyade olan Yunan ordusuyla muharebeyi kabul etmeyerek Eskişehir'i dahi terk ederek çekildiğini ve Ankara civarında umumi bir muharebe olmak ihtimali bulunduğunu, fakat kumandan İsmet Paşa'ya pek ziyade umumi itimat olup eğer kumandan uygun görmezse Ankara'dan dahi ordumuzun gerilere çekileceğini anlattı"* (Ürgüplü, 2015: 708) diyerek olası bir savaşın seyrine göre Ankara'nın kaderinin değişebileceği durumunu İsmail Hakkı Bey'den duyduğunu kaydetmiştir. Ayrıca Kayseri'ye giderken Ürgüp'e de uğrayarak Mustafa Hayri Efendi'yi ziyaret edenlerden Malta'da esir bulunan Rauf Orbay'ın eniştesi Aziz Bey ile Rize Mebusu Doktor Abidin Bey (Ürgüplü, 2015: 715), Abdullah Azmi Efendi ile Dışişleri Müsteşarı Suat Bey

ve Hariciye Hukuk Müşaviri Münir Bey, Ankara Şer'iyeye Vekâleti'nin Medreseler Genel Müdürü Nevşehirli Hasan Efendi'de (Ürgüplü, 2015: 716,718) Ankara'dan Kayseri'ye gelerek savaşın seyrini buradan takip etmişlerdir. Bunlardan bir kısmı Kayseri'de birkaç gün kaldıktan sonra Ankara'ya geri döneceklerini söylemişlerdir. Savaşın bitmesine yakın olarak ve cepheden gelen Türk ordusunun zafere yakın olduğuna dair haberlerle birlikte bu taşınmalar geri dönüş olarak kendini gösterecektir.

Ailelerin ve kurumların Kayseri'ye taşınması devam ederken Büyük Millet Meclisi'ndeki tartışmalar Meclisin taşınması merkezinde devam etmiştir. Cepheye olası bir meydan muharebesinin (Sakarya) yaklaşması üzerine Fevzi Paşa, meclisin taşınması olasılığına milletvekillerini fikrî olarak hazırlamaya çalışmıştır. 5 Ağustos 1921'de yapılan gizli oturumda Fevzi Paşa hükûmetin naklinin dünya tarihinde birçok örneği olduğunu Rusya'nın ve Almanya'nın daha önce bunu yaptığını ve kendilerinin de zorunlu olarak İstanbul'daki Mebusan Meclisi'nden Ankara'daki Büyük Millet Meclisi'ne gelerek böyle bir şehir değişikliğinde daha önce bulduklarını örnek göstermiştir. Böyle bir durumun şu an için acil olmadığını ancak olursa da normal karşılanması gerektiğini söyleyerek milletvekillerini olası bir Meclis ve hükûmet taşınmasına hazır tutmaya çalışmıştır (GCZ, 5.8.1337, s.181-182). Fevzi Paşa'dan sonra söz alan Refik Şevket Bey, taşınmaları zor olan askeri malzemeler ile maliyenin, devletin önemli evraklarının ve ailelerin taşınmasına öncelik verilmesini, Meclis'in ve hükûmetin milletvekillerinin onayıyla sonrada gidebileceğini dile getirerek Mustafa Kemal'in 30 Temmuz'da belirtmiş olduğu taşınmada öncelik durumunu yaklaşık bir hafta sonra tekrarlamıştır. (GCZ, 5.8.1337, s.182) Ailelerle birlikte gidilmesinin faydalı olacağı, böylece milletvekillerinin hem kendi ailelerine iyi bakabileceği hem de gittikleri yerlerde halkı bilinçlendirebilecekleri de o günkü meclis görüşmeleri sırasında gündeme gelmiştir. (GCZ, 5.8.1337, s.183) Bu durum daha önce meclisten izin alarak ailelerinin yanına giden bazı milletvekillerinin memleketlerinde kalmaya devam etmelerine ve meclis görüşmelerine katılmamalarına sebep olmuştur.

22 Ağustos 1921 tarihinde Sakarya Muharebesi'nin arifesinde cepheden gelen düşmanla karşılaşılmasının kaçınılmaz olduğu haberi ve savaş sonucunun o günden kestirilememesi üzerine Ankara'nın düşman tehdidiyle karşılaşması durumunda Meclis'i korumak adına Meclis'in Kayseri'ye taşınması yeniden gündeme gelmiştir. Fevzi Paşa meclise hitap ederek yüce Meclis'in Kayseri'ye taşınacağına dair karar verdiklerini bildirmiştir. Düşmanın yakın zamanda yeniden harekete geçip Ankara'yı tehdit edebileceğini söyleyen Fevzi Paşa, bir hafta içinde ağırlık-

ların Kayseri'ye taşınmasını ve meclisin bir kısmının Ankara'da kalarak müzakereye devam etmesi, bir kısmının da Kayseri'de Meclis binasını ve salonunu hazırlamak üzere Kayseri'ye gitmesi gerektiğini bildirmiştir. Fevzi Paşa konuşmasında; “*Eğer tehlike olmazsa Meclis yine burada kalır. Ailelerin ve diğer ağırlıkların bir hafta içinde taşınması işini hükümet gerçekleştirir*” (GCZ, 22.8.1337, s.221) diyerek Meclis'in en azından bir bölümünün Kayseri'ye taşınmasının artık bir zorunluluk olduğunu dile getirmiş ve mecliste yeniden gürültüler yükselmiştir. Kayseri'ye taşınmayla ilgili yeniden başlayan yoğun tartışmaların ardından her ne kadar Fevzi Paşa Vekiller Heyeti'nin taşınma kararı verdiğini söylese de savaşın da yaklaşmasının etkisiyle ve yabancı devletler üzerinde bırakaçağı “*yerini terk etmeyen meclis*” algısının yaratacağı olumlu etkiler de dikkate alınarak, Büyük Millet Meclisi'nin Kayseri'ye naklinin bir süre ertelenmesi uygun görülmüştür. Böyle bir taşınmanın hem yurt içinde hem de yurt dışında kötü etki yapacağı ve halk arasında çıkacak bir paniğin orduya sıçrayabileceği ve muharebenin bozgunla sonuçlanabileceği göz önünde tutulmuştur. Meclis ilke olarak taşınma kararı vermekle birlikte taşınma işini bir süre erteleyerek bu kötü etkiden kurtulmak istemiştir (Şimşir, 1988: 212). Böylelikle her defasında kıyısından dönülen Meclis'in Kayseri'ye taşınması fikri tam olarak gerçekleşmeden bir kez daha ertelenmiştir.

Türk kuvvetlerinin Yunan kuvvetleri karşısında kayıplar yaşamasını değerlendiren ve mevcut durumdan çıkış yolları arayan Meclis, 23 Temmuz'dan 5 Ağustos'a kadar açık ve gizli olmak üzere yaptığı toplantılarda çeşitli çözüm önerilerinin ortaya konduğu ve tartışıldığı yer olmuştur. Meclis'te ortaya konan çözüm önerilerinden biri de Mustafa Kemal Paşa'nın başkomutanlığa getirilmesiydi (Yüceer, 2012: 111). Ağustos ayının başında başkomutanlık yetkisini üzerine alan Mustafa Kemal Paşa, Sakarya Meydan Muharebesi başladıktan hemen sonra Türk askerinin bir kısım mevzilerden geri çekilmesi üzerine 26 Ağustos 1921 tarihinde Ankara'da bulunan Millî Müdafaa Vekili Refet Paşa'ya bir telgraf çekip cephedeki durumun göz önünde bulundurularak Meclis'in Ankara'dan taşınmasının zorunluluk olduğunu bildirmiştir. Bu telgrafta Başkomutan Mustafa Kemal; “*Meydan muharebesinin Ankara'ya kadar uzanması ihtimal dahiline girmiştir. Meclis ve hükümetin ilk aşama olarak Keskin'e, ondan sonra zorunluluk halinde Kayseri'ye nakli lazımdır. Nakil 29 Ağustos akşamına kadar sonlanmalıdır*” demiş fakat bu emir de Yunan taarruzunun püskürtülmesi üzerine 27 Ağustos 1921 günü geri çekilmiştir (Kocatürk, 2007: 263). Böylelikle Meclis'in Kayseri'ye taşınmasının yine kıyısından dönülmüştür. Cephede bu durum

varken yayımlanan resmi tebliğde halkın moralinin bozulmaması adına düşmanın taarruzunu yenilediği ve bu genel taarruzun cephenin birçok yerinde kanlı zayıyla püskürtüldüğü yazmaktaydı (Sarısaman, 2012: 252). Savaşın en yoğun yaşandığı bu günlerde Meclis'in Kayseri'ye taşınması emri verildikten bir gün sonra geri alınmış olsa da Kayseri'de Meclis'in taşınmasına yönelik hazırlıklar yoğun olarak devam ediyordu. Ankara Lisesi öğrencilerinin misafir olarak yerleştiği Kayseri Lisesi'nde her an Kayseri'ye taşınabileceği göz önünde bulundurularak Büyük Millet Meclisi için bir salon ve kürsü hazırlanmıştı (Şapolyo, 1958: 421). Yunanlıların attığı topların sesleri Ankara'dan meclis oturumları sırasında duyulduğu esnada bakanlıkların ve devlet dairelerinin bir kısmı çoktan Kayseri'ye taşınmıştı. Taşınan kurumlar arasında Milli Eğitim Bakanlığı (Velidedeoğlu, 1990: 189), Ziraat Bankası (Araz, 2005: 96) ve Ankara İstiklal Mahkemesi'de vardı (Anadolu'da Yenigün, 11 Eylül 1337/1921: 2).

Halide Edip Adıvar, Ankara'daki heyecanın zamanla halkta panik haline dönüştüğünü, birçok kişinin Kayseri'ye göçtüğünü ve kendisine gelen birkaç kişinin "*arabalarımızı hazırladık ne dersin?*" dediklerinde onlara cevap olarak "*yerinizden kımldamayın, ben katiyen Kayseri'ye gitmeyeceğim ve Ankara'dan ayrılmayacağım*" dediğini aktarmaktadır (Adıvar, 2004: 214-215). Halide Edip Hanım'a göre Kayseri'ye taşınma bir kaçıştı ve bu kaçış halini insanların adeta bir kurtuluş çaresi gibi görmelerinden oldukça üzüntü duyuyordu. Kayseri'ye giderek kaçışa ortak olduğunu düşündüğü kişilere inat Ankara'da kalarak düşmana karşı direnilebileceğini göstermek istemiştir. Hatta Ankara'da kalmak bile ona yeterli olmamış, 16 Ağustos 1921 tarihli Mustafa Kemal Paşa'ya göndermiş olduğu telgrafla orduda gönüllü olarak çalışmak istediğini bildirmiş, 18 Ağustos'ta aldığı cevap telgrafında askeri hizmete kabulü ve batı cephesinde görevlendirildiği kendisine bildirilmiştir (Adıvar, 2004: 216). İsteği kabul olan Halide Edip Hanım 20 Ağustos 1921'de cepheye hareket ederek mücadelesini savaş alanından sürdürmüştür (Hâkimiyet-i Milliye, 20.08.1337/1921: 1).

Ahmet Emin Yalman hatıratında Halide Edip Hanım'ın Sakarya muharebesi sırasındaki duruşuyla ilgili olarak "*Sakarya muharebesinin en heyecanlı bir dakikasında atına binerek ateş hattına koşan genç kadın, bütün ordu üzerinde meçhul bir alemde gelmiş bir imdat perisi tesirini göstermişti. Harp meydanının en tehlikeli yerlerini seçerek, oralara koşan bu atlı kadının hikayesi yarın nice köy kulübelerinde binlerce Sakarya gazisi tarafından anlatılacak, heyecanlı bir peri masalı şeklinde gelecek nesillere geçecektir*" (Yalman, 1997: 759) diyerek Halide Edip

Hanım'ın hem orduya moral verdiğini hem de bir kahramanlık destanı yazdığını anlatmaktadır.

Yakup Kadri'de hatıratında Ruşen Eşref (Ünaydın) Bey'le birlikte Ankara'da kaldığını ve Halide Edip'in bizzat cepheye gidişinden güç bularak Ankara'da kalmaya devam ettiklerini söylemektedir. Ankara'nın boşaltıldığını, bakanlıkların eşyalarıyla birlikte Kayseri'ye taşındığını, resmi dairelerin bütün memur kadroları ve dosyalarıyla birlikte milletvekili ailelerinin de Sakarya Meydan Muharebesi henüz başlamadan Kayseri'ye nakledildiğini dönemin hatıraları olarak kaydetmiştir (Karosmanoğlu, 1986: 144). İzmir'in işgali sırasında oluşturulan mukavemet hareketinin içinde bulunan Milli Mücadele'nin kadın kahramanlarından biri olan Ayşe Çavuş'ta Sakarya Muharebesi sırasında Haymana'da mücadele ederken kızlarını Mustafa Kemal Paşa'ya emanet etmiştir. Mustafa Kemal bu kızları güvenliklerini sağlamak amacıyla diğer ailelerle birlikte Kayseri'ye göndermek istemişse de kızlar; *“anamız şehit olursa yerine biz geçeceğiz”* diyerek bu teklifi kabul etmemişlerdir (Özdemir, 2017: 227).

O günlerde ajanlık faaliyetleri ile Anadolu'nun durumuyla ilgili bilgiler toplayan ve bu bilgileri kendi menfaatleri çerçevesinde kullanan İngilizler, Meclis'in Ankara'dan Kayseri'ye taşınması durumunu, Türklerin kaderini etkileyecek bir savaştan kaçtıkları izlenimi edindikleri şeklinde istihbarat raporlarında yönetimlerine bildirmişlerdir. 24 Ağustos 1921'de İstanbul'daki Müttefik Orduları Başkumandanlığı Konya'da bütün kazaların Kemalistlere karşı ayaklandığını, beş günden beri Ankara'nın boşaltılmakta olduğunu ve başkentin Kayseri'ye taşındığını bildiriyordu (Şimşir, 1989: 159). Bu raporu yazarların gerçeklerden uzak olarak Türk Milleti'nin milli hislerini göz ardı ederek ve mecliste geri çekilmemek adına gösterilen yoğun mücadeleyi dikkate almadan kanaat geliştirdikleri çok açıktır. Bu kanaatin oluşmasında İngilizlerin cephe-deki Yunanlıların en büyük destekçileri olmaları ve *“Türkler kaçıyor”* izlenimi yaratarak onları moral yönünden desteklemeye çalışmaları da etkili olmuştur. Burada ilginç olan nokta doğru ya da yanlış olarak Anadolu'dan toplanan istihbarat bilgilerinin oldukça fazla olmasıdır.

Kazım Özalp, 5 Eylül 1921'e ait anısından bahsederken *“Sakarya Muharebesinin başlangıcında cephe gerilerinde hasıl olan endişeler, bugünlerde tamamen ortadan kalkmış, bulunuyordu. Muharebe başlangıcında Ankara'da, hükümete ait olan önemli eşyalar ve bazı aileler tedbir olarak Kayseri'ye yollanmıştı. Bu hareket gerek Ankara'da ve hatta daha gerilerde bir göç manzarası gösterdiğinden tedirginlik doğur-*

muştı. Fakat bugünlerde artık vaziyetin lehimize gelişmekte olduğunu halk memnuniyetle iştikte ve sevinçle karşılamakta idi.” demektedir (Özalp, 1988: 204).

Hatıralara bazen kişisel anlaşmazlıklarında yansıdığını görmekteyiz. Zira Rıza Nur, Maarif Vekili Hamdullah Suphi'yi ve Yunus Nadi Bey'i Ankara'dan Kayseri'ye ilk kaçanlar olarak göstermekte ve 8-10 mebusun daha onlarla birlikte kaçtığından bahsetmektedir (Nur, 1992: 186-187). Halbuki Yunus Nadi Bey, herhangi bir görev olduğunda birçok heyette önde bulunmuştur. Buna Bekir Sami Bey'in başkanlığındaki Londra Konferansı heyetinde bulunması da dahildir (Baran, 2015: 48). Yunus Nadi Ankara'da çıkarmış olduğu gazeteyi Anadolu'da Yenigün adıyla on gün süren yolculuğun ardından Kayseri'ye taşıyarak buradan yazılarıyla Milli Mücadeleyi desteklemeye çalışmış ve halkın bilinçlenmesi adına uğraş vermiştir (Doğaner, 2016: 104). Matbaasının Kayseri'ye taşınması gündeme gelmiş bir başka gazete de Hakimiyet-i Milliye gazetesidir. 24 Ağustos 1921 tarihli Yeni Asır gazetesinde bazı hükümet üyelerinin Ankara'yı terk ederek Kastamonu'ya gittikleri ve Yeni Gün ile Hakimiyet-i Milliye gazetelerinin matbaalarının Kayseri'ye taşınmasının kararlaştırıldığı yazıyordu (Tinal, 2015: 177). Haftalık yayımlanan Sebilürreşad gazetesinin de o dönemde Kayseri'ye taşındığı (Kars, 1999: 97) düşünülecek olursa kamuoyu oluşturmak ve halkı bilinçlendirmek adına mücadele eden bu gazetelerin seslerinin kesilmemesine dikkat edilmiştir. Yakup Kadri, Rıza Nur'un hatıratında bahsettiği ve Kayseri'ye kaçtığını iddia ettiği Maarif Vekili Hamdullah Suphi Bey ile Ankara'da epey vakit geçirdiğinden hatta Sakarya Meydan Muharebesi sonrasında Atatürk'ü beraber karşılamaya gittiklerinden bahsetmektedir (Karaosmanoğlu, 1986: 146). Burada Rıza Nur'un özellikle Maarif Vekili Hamdullah Bey'den bahsetmesi aralarındaki halef-selef ilişkisine bağlı olabilir.

Dr. Rıza Nur Bey'le Hamdullah Suphi Bey arasında Meclis'in ilk günlerinden başlayan bir rekabet vardı ve bu rekabet Milli Eğitim Bakanı'nın Meclis tarafından seçilmesi ile açığa çıkmıştı. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, Rıza Nur'u büyüklenme hastalığı olan kibirli biri olarak tanımlamaktadır (Velidedeoğlu, 1990: 144). Hamdullah Suphi, Birinci Büyük Millet Meclisi'nin en kuvvetli hatiplerindendi. Rıza Nur'dan sonra Milli Eğitim Bakanlığı'na gelerek burada “Hars Müdüriyeti” adı altında kültür müdürlüğü kurdu (Şapolyo, 1966: 801). Bu çalışmalar da göstermektedir ki savaş şartlarında bile Türk Milli Eğitimine önemli katkılar sağlamaya çalışmıştır.

Rıza Nur, her ne kadar Hamdullah Suphi kaçtı dese de bunun böyle olmadığı anlaşılmaktadır. Milli Eğitim Bakanlığı Kayseri'ye taşınmış olsa bile Bakan Hamdullah Suphi Bey yoğun mesaisinin büyük bölümüne Ankara'da devam etmiştir. Zira Milli Eğitim Bakanlığı'nda görevli Kâzım Nami Duru Kayseri'ye gelerek öğretmenlerin terfi ve tayin işlerini oradan yürüttüğünü söylerken Hamdullah Suphi Bey'in Ankara'da kaldığından bahseder (Duru, 1958: 11-14).

Ankara'da kalanların anıları da dönemin ne kadar zor şartlar içerisinde yaşandığını göstermektedir. Ruşen Eşref (Ünaydın) Bey, Sakarya Muharebesi sürecinde Ankara'daki durumu anlatırken şu ifadelerle yer verir: *“Sakarya'nın ilk savunma hareketleri olurken eldeki bir kaç eşya da tedbiren Kayseri'ye taşınıldıktan sonra bir yorganla bir şilteden, iki üç kap kacakdan ve yerli kerevetlerden başka hiçbir eşya kalmamış bir nice Çankaya evinde öyle bir kaç hafta geçti ki sırta kalan tek gömlek de akşamdan yıkanır; gece serinliğinde iyice kuruma ya yüz tutmadan önce ütü yerine dizler arasında gerile, gerile ellerde çekile okşana buruşukluğu şöyle böyle, olabildiği kadar giderilir; sabahleyin gene sırta geçirilirdi”* (Ünaydın, 1998: 88-89). Dönemin zor şartlarını gözler önüne seren bu tespitler içerisinde Ankara adeta kaderinin yazılmasını bekliyordu.

Sakarya Savaşı'nın son günleri yaklaşırken ve cepheden Türk ordusunun zaferi ve Yunan ordusunun geri çekilme haberleri geldiği sırada TBMM'de cephede bulunan bazı mebusların orduya katılarak nasıl kahramanlıklar gösterdiklerine dair telgraflar okunarak başarıları takdir edilirken, Meclis'e gelmeyen devamsız mebuslar için işlem yapılması ve cezalandırılması meclis tarafından kabul edildi. *“Millet canını veriyor, biz mal, eşya kavgasındayız”* (Hâkimiyet-i Milliye, 12.09.1337/1921: 1) denerek başta Kayseri olmak üzere Ankara'dan diğer şehirlere mazeretsiz gidişler ve dönüşün olmaması ya da dönmekte gecikilmesi kaçış olarak değerlendirildi. Ailesini bırakmak üzere gidip dönen milletvekilleri bu durumun dışında kalmak üzere savaşın en yoğun olduğu dönemde Ankara'ya uğramayan ve meclis görüşmelerine katılmayan mebusların cezalandırılması adına karar alındı.

Ahmet Emin Yalman, Büyük Millet Meclisi'nin üyelerinin karakterlerini överek *“Eğer Meclis daima alıştığımız gibi, çoğu politikacıardan ve dar menfaat sahiplerinden ibaret bir Meclis olsaydı: “Askerler icapları daha iyi bilir” denilecekti ve sessizce Ankara'dan kaçılacaktı.”* (Yalman, 1997: 767-768) diyerek ilk Meclis'in savaştan kaçmayan kahraman bir meclis olduğuna ve aslında Ankara'dan gitmek isteyenler için bahane sebeplerin de hazır olduğuna vurgu yapmaktadır.

Anılarda, insanların bir kahraman kişilik şablonu yaratarak bu şablona kendilerini koyduklarını ve bu kahramanlık hikayesini kendi hayatlarına yerleştirdiklerini de görüyoruz. Ruşen Eşref Bey'in eşi Saliha Hanım hakkında Yahya Kemal'in tebessüm ederek anlattığı rivayet edilen bir anıya göre *“Yunanlılar Eskişehir'e kadar gelmişler, hükümet ve meclis, Kayseri'ye gitmeye karar vermiş ve hazırlıklara başlanmış fakat bu kararın uygulanmasına Saliha Hanım mâni olmuş. Saliha Hanım: “Ben bir kadın olduğum halde, gitmeyeceğim, siz nasıl gidersiniz?” demiş. Genç ve cesur bir kadının direnmesi karşısında, hükümet ve meclis kararını değiştirmiş ve Ankara'da kalmış. İşte, Ankara'da kalmakla da büyük zafer elde edilmiş”* (Ayaşlı, 2006: 119). İnsanların içlerinde yaşamış oldukları duyguları toplumun tamamını ilgilendiren mühim olaylarla birleştirerek kendilerine kahramanlık hikayeleri yazmaları belki de o dönemde kabul edilebilir bir şeydi. Neticede Sakarya zaferinin kazanılmasında herkes kendisinde bir pay görecektir. Ayıcı Arif lakabıyla bilinen ve İzmir suikastı ile ilgili bulunarak idam edilen Mehmet Arif Bey anılarında, *“Yunanlılar, Ankara'yı işgal ettikten sonra artık Anadolu savaşının başarıyla son bulacağını sanıyorlardı. Fakat değil Ankara'nın Kayseri'nin hatta Sivas'ın işgali halinde bile Türk'ün özgürlük ve bağımsızlık davası son bulmuş, olmazdı”* sözleriyle Anadolu'nun önemli şehirleri kaybedilse bile Türklerin bazı meziyetlerinden ödün vermeyeceğinden bahsetmektedir (Mehmet Arif Bey, 1987: 76).

Sakarya Meydan Muharebesi sırasında Ankara, birçok bakımdan sembolik bir merkez konumundaydı. Resmi dairelerin bir kısmı personeli ile birlikte bütün evrak ve dosyalar daha önce Kayseri'ye yollandığı için Ankara'nın yeniden eski günlerine dönüp dönmeyeceği Sakarya Muharebesi'nden gelecek haberlere bağlıydı. Bir başka deyişle Ankara, geleceği zafere bağlı olan bir şehirdi (Uran, 2007: 133). Sakarya Meydan Muharebesi sonrasında ise adeta yeniden doğmuş bir şehirdi. Öyle ki 13 Eylül 1921'den sonra Ankara Hükümeti'nin gerçekleştirdiği ve Ankara'nın tanınmasında oldukça önemli konumda olan Kars Antlaşması, Ankara Antlaşması, Türk-İngiliz Esir Mübadelesi Antlaşması, Ukrayna Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması ve Gürcistan Sınır Antlaşması gibi antlaşmalar, Sakarya Meydan Muharebesi'nin zaferle sonuçlanmasından sonra birer birer imzalanmıştır (Sarısır, 2015: 219).

Meclis'in ve Hükümet'in Kayseri'ye taşınması meselesi dış basında da yankı bulmuştur. Konuyla ilgili haberler yapan Jugoveret-Jamanak gazetesi Ankara'da resmi dairelerinin tahliye edildiğini, her dairede yalnız bir müdür ile birkaç memurun bırakıldığını, diğer bütün memurlar ile resmi evrakların Kayseri'ye nakledildiğini okuyucularına duyurmuş-

tur. 21 Ağustos 1921 tarihli Koriyera Della Sera gazetesi de Ankara'nın bir ordugâh manzarası arz etmeye başladığını, halkın büyük çoğunluğunun şehri terk ettiğini, şehir merkezine askerlerin yerleştiğini haber vermiştir. Yunan basını da Türklerin Ankara'yı tahliye ettikleri, şehir halkının Kastamonu, Sivas ve Kayseri'ye gönderildiği haberlerini sütunlarına taşımıştır (Sarısaman, 2015: 154). Ayrıca 2 Eylül tarihinde yayımlanan İngiliz The Times gazetesi "Yunan Saldırısı" ve "Kemal Doğuya Doğru Çekiliyor" gibi haber başlıklarıyla Yunanlıların yaptığı tazyiklerin Türklerin geri çekilmesine neden olduğunu okurlarına duyurmuştur (Şahin, 2015: 190).

Yerli ve yabancı basında Ankara'dan Kayseri'ye taşınmalar haber yapıp her an Meclis'in de taşınabileceğine vurgu yapılırken netice olarak Büyük Millet Meclisi Kayseri'ye taşınmadı ve Kayseri Lisesi'nde meclis oturumları için hazırlanan salon ve kürsüde meclis faaliyetleri yürütülmedi. Savaş sona erdikten sonra Kayseri Lisesi'nde meclis kürsüsü olarak hazırlanan kürsünün tartışması devam etmiştir. Zira Erzurum Mebusu Yeşilzade Salih Efendi, savaş sonrasında bir takrir vererek, bu kürsü için yapılan masrafların, ödemeyi yapanlardan faizi ile geri alınmasını ve tahsil edilecek paranın hazineye kaydedilmesini istemiştir (Okyar, 1980: 160-161). Sakarya Meydan Muharebesi sonrasında Meclis'in Ankara'yı terk etmesini ve Kayseri'ye taşınmasını teşvik eden ne varsa hoş karşılanmamıştır.

Kayseri'ye taşınan kurumlar ve aileler hep birlikte cepheden ve Ankara'dan gelecek haberleri bekleyerek kader birliği yapmışlardır. Yaklaşık 3 hafta süren Sakarya Meydan Muharebesi sırasında cephe- de ordunun cephe ve mühimmat kaynakları oldukça azalmış ve çok sayıda şehit verilmiştir. Uzun süre savunma yapılan savaşın ardından Eylül ayından itibaren taarruz başlatılıp Yunan askerleri geri çekilmeye zorlanarak Ankara kurtarılmıştır. Eskişehir'den Ankara'ya doğru ilerleyen Yunan askerlerinin geçtiği köylerde yaptıkları yakıp yıkmaya, halka eziyet, öldürme, yaralama, kadınlara tecavüz, sivil halktan esirler alma hareketleri, Sakarya Meydan Muharebesi sonrasında Yunanlıların geri çekilişinde de devam etmiştir (Tutsak, 2016: 147).

Sonuç

TBMM'nin ve hükümetin Ankara'dan taşınması Milli Mücadele döneminde iki kez gündeme gelmiş fakat bu gerçekleşmemiştir. İlkinde Meclis açıldıktan birkaç ay sonra 1920 yılı Eylül ayında ordu içinde Sivas'a taşınma olarak gündeme gelmiş ve üst rütbeli komutanların taşınmama yönündeki kararlılıkları konunun mecliste görüşülmeden

kapanmasına sebep olmuştur. Meclis'in ikinci taşınma mevzusu ise Sakarya Meydan Muharebesi'nin öncesinde Kayseri'ye taşınmak olarak gündeme gelmiş hatta bu konuda kararname hazırlanıp bir komisyon bile oluşturulmuş ancak mecliste yaşanan yoğun tartışmalar sonucunda Meclis'in ve hükûmetin Kayseri'ye taşınması kabul edilmemiştir. Kayseri'ye taşınma konusu tartışıldığı sırada Meclis'te Mustafa Kemal'e olan muhalefet daha da derinleşmiştir. Bu muhalefete rağmen 1921 yılı ağustos ayında Başkomutanlık yetkileri de Mustafa Kemal Paşa'ya verilerek O'na askeri alanda Meclis'in ne kadar güvendiği de gösterilmiştir. Yoğun tartışmalı Meclis görüşmelerinin ardından Ankara'dan birçok kurumun ve asker, milletvekili ve memur ailelerinin Kayseri'ye taşınabileceği kabul edilerek kısa süre içerisinde Ankara'dan birçok kurum ve kişi Kayseri'ye taşınmıştır.

Sakarya Meydan Muharebesi sürecinde cephedeki Yunanlıların en büyük destekçisi konumunda olan İngilizler, Anadolu'da yürüttükleri ajanlık faaliyetleriyle de Yunanlıların destekçisi olarak Türklerin kaçtığına dair haberler vererek morallerini yüksek tutmaya çalışmışlardır. Ankara'dan Kayseri'ye taşınanları, Türklerin kaçması olarak görüyorlardı. Meclis, bu psikolojiyi yönetmek adına da mücadele vermiştir. Birçok milletvekiline göre kaçan meclis algısı yaratılmaması adına Meclis'in Ankara'da kalması gerekliydi. Meclis, Sakarya Muharebesi'nde adeta bir sınavdan geçmiş ve bu sınavdan başarılı bir şekilde çıkmıştır. Milli Mücadele döneminde özellikle Sakarya Meydan Muharebesi sürecinde Ankara'nın yaşamış olduğu sancılar insanları daha çok Ankara'ya bağlamıştır. Meclis'in düşmanın gözünde "*kaçan meclis*" olmamak adına verdiği mücadele karşılığını cephede Türk Ordusu'nun kazandığı zaferle bulmuştur. TBMM'nin bu azmi, Ankara'ya Sakarya zaferiyle birlikte adeta bir kutsiyet yüklemiş ve ileride kurulacak olan Türkiye Cumhuriyeti'nin başkenti olma yolunda büyük bir avantaj sağlamıştır. Bu zaferle birlikte bütün tehditleri savuşturan Ankara, Meclisini herhangi bir yere taşımayarak Yeni Türk Devleti'nin güvenli merkezi olmuştur.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri ve Resmi Yayınlar

- Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA) 30-18-1-1/3-30-17* Tarih: 22.07.1921.
TBMM Gizli Celse Zabıtları, 23.07.1337/1921, Devre: 1, Cilt: 2, İçtima: 2.
TBMM Gizli Celse Zabıtları, 30.07.1337/1921, Devre: 1, Cilt: 2, İçtima: 2.
TBMM Gizli Celse Zabıtları, 04.10.1337/1921, Devre: 1, Cilt: 2, İçtima: 2.
TBMM Gizli Celse Zabıtları, 05.08.1337/1921, Devre: 1, Cilt: 2, İçtima: 2.
TBMM Gizli Celse Zabıtları, 22.08.1337/1921, Devre: 1, Cilt: 2, İçtima: 2.

Sürelî Yayınlar

Anadolu'da Yenigün
Hâkimiyet-i Milliye

Kitaplar ve Makaleler

- Adivar, H. E. (2004). *Türkün Ateşle İmtihanı (İstiklal Savaşı Hatıraları)*, Ankara: Özgür Yayınları.
- Ağaoğlu, A. (2010). *Mütareke ve Sürgün Hatıraları*, Yay. haz.: Ertan Eğribel-Ufuk Özcan, İstanbul: Doğu Kitabevi.
- Ağaoğlu, S. (1973). *Kuva-yı Milliye Ruhu*, Ankara: Baha Matbaası.
- Baran, T. A. (2015). "Sakarya Meydan Muharebesi Öncesinde Londra Konferansı'nın İç ve Dış Siyaset Açısından Önemi", Yay. haz.: Temuçin F. Ertan ve Hakan Uzun, *Sakarya Zaferi ve Haymana II*, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 43-54.
- Araz, R. (2005). *Hatıralarım*, Hazırlayan: Niyazi Ünver, Ankara: Ebabil Yayıncılık.
- Arıkoğlu, D. (1961). *Hatıralarım*, İstanbul: Tan Gazetesi ve Matbaası.
- Aslan, B. (2004). "Millî Mücadele Döneminde Halkı Aydınlatma ve Propaganda Faaliyetleri Yürüten Önemli Bir Komisyon: İrşad Encümeni", *Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi*, C. 4, S. 2, 125-148.
- Ayaşlı, M. (2006). *İşittiklerim, Gördüklerim, Bildiklerim*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Aydemir, Ş. S. (2016). *Tek Adam Mustafa Kemal (1919-1922)*, C. II, İstanbul: Remzi Kitabevi.

- Aysal, N. (2015). “Millî Mücadele’de Mustafa Kemal Paşa ve Haymana”, *Sakarya Zaferi ve Haymana II*, Yay. haz.: Temuçin F. Ertan ve Hakan Uzun, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 3-27.
- Beyoğlu, S. (2015). “Sakarya Savaşı Öncesi Yapılan Hazırlıklar”, Yay. haz.: Temuçin F. Ertan ve Hakan Uzun, *Sakarya Zaferi ve Haymana II*, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 55-70.
- Cebesoy, A. F. (1953). *Millî Mücadele Hâtıraları*, İstanbul: Vatan Neşriyat.
- Demirel, A. (2012). *Tek Parti'nin Yükselişi*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Diriker, A. N. (2008). *Cephelerde Bir Ömür Tuğgeneral Ahmet Nuri Diriker'in Anıları*, Yay. haz.: Ahmet Diriker, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Doğaner, Y. (2016). “Anılarda Sakarya Savaşı”, Yay. haz.: Temuçin F. Ertan ve Meryem Orakçı, *Sakarya Zaferi ve Haymana IV*, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 101-117.
- Nur, R. (1992). *Hayat ve Hatıratım III*, Yay. haz.: Abdurrahman Dilipak, İstanbul: İşaret Yayınları,
- Duru, K. N. (1958). *Cumhuriyet Devri Hatıralarım*, İstanbul: Sucuoğlu Matbaası.
- Erdoğan, F. (1998). *Türk Ellerinde Hatıralarım*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Hülagü, M. M. (2007). Türk Kurtuluş Savaşı Sırasında Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Kayseri'ye Nakli Kararı, *Geçmişteki İzleriyle Kayseri*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 226-237.
- Karabekir, K. (1960). *İstiklâl Harbimiz*, İstanbul: Türkiye Yayınevi.
- Karaosmanoğlu, Y. K. (1986). *Vatan Yolunda*, Yay. haz.: Atilla Özkırmı, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kars, Z. (1999). *Millî Mücadele'de Kayseri*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Kocatürk, U. (2007). *Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Koylu, Z. (2015). “Haymana, Sakarya Savaşı ve Mangal Dağı”, Yay. haz.: Temuçin F. Ertan ve Sedef Bulut, *Sakarya Zaferi ve Haymana III*, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 151-174.
- Kürkçüoğlu, E. (1990). “Mustafa Durak Birinci Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi Erzurum Milletvekili”, *Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi*, C. 1, S. 4, 119-136.
- Kürkçüoğlu, E. (2016). *Erzurum'un Yüzleri Mustafa Durak Sakarya*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Miralay Mehmet Arif Bey (1987). *Anadolu İnkılabı Millî Mücadele Anıları (1919-1923)*, Yay. haz.: Bülent Demirbaş, İstanbul: Arba Yayınları.

- Okyar, A. F. (1980). *Üç Devirde Bir Adam*, Yay. haz.: Cemal Kutay, İstanbul: Tercüman Yayınları.
- Özalp, K. (1988). *Milli Mücadele (1919-1922)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Özdemir, N. (2017). “Sakarya Meydan Muharebesinde Kadınların Yürüttüğü Faaliyetler”, Yay. haz.: Temuçin F. Ertan ve Kadri Unat, *Sakarya Meydan Muharebesi ve Haymana Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 223-236.
- Sarıhan, Z. (1986). *Kurtuluş Savaşı Günlüğü 3*, Ankara: Öğretmen Yayınları.
- Sarısaman, S. (2012). “Hakimiyet-i Milliye Gazetesi’ne Göre Sakarya Savaşı”, Yay. haz.: Hazan Uzun ve Necdet Aysal, *90. Yıl Dönümünde Sakarya Savaşı ve Haymana*, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 245-264.
- Sarısaman, S. (2015). “Muhafız Basında Büyük Taarruz “Peyamı Sabah” Örneği”, Yay. haz.: Temuçin F. Ertan ve Hakan Uzun, *Sakarya Zaferi ve Haymana II*, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 141-180.
- Sarısır, S. (2015). “Sakarya Savaşı’nın Türk Dış Politikasına Etkileri”, Yay. haz.: Temuçin F. Ertan ve Sedef Bulut, *Sakarya Zaferi ve Haymana III*, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 211-220.
- Selvi, H. ve Cırık B. (2020). *Milli Mücadele’de TBMM’ye Anadolu’dan Çekilen Telgraflar*, Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları.
- Şahin, E. (2015). “Sakarya Meydan Savaşı’nın İngiliz “The Times” Gazetesindeki Tezahürleri”, Yay. haz.: Temuçin F. Ertan ve Hakan Uzun, *Sakarya Zaferi ve Haymana II*, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 181-216.
- Şapolyo, E. B. (1958). *Kemal Atatürk ve Milli Mücadele Tarihi*, İstanbul: Rafet Zaimler Yayınevi.
- Şapolyo, E. B. (1966). “Milli Mücadele’de Hamdullah Suphi”, *Türk Kültürü Dergisi Hamdullah Suphi Tanrıöver Sayısı*, Temmuz, S. 45, 799-801.
- Şimşir, B. N. (2018). *Ankara... Ankara Bir Başkent’in Doğuşu*, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Şimşir, B. N. (1989). *İngiliz Belgeleri ile Sakarya’dan İzmir’e (1921-1922)*, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Tınal, M. (2015). “Yeni Asır Gazetesinde Sakarya Savaşı”, Yay. haz.: Temuçin F. Ertan ve Sedef Bulut, *Sakarya Zaferi ve Haymana III*, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 175-193.
- Tutsak, S. (2016). “Sakarya Savaşı’nda Yunanlılar Tarafından Yakılan Köyler ve Köylülere Yapılan Zulümler”, Yay. haz.: Temuçin F. Ertan ve Meryem Orakçı, *Sakarya Zaferi ve Haymana IV*, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 119-153.
- Uran, H. (2007). *Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım (1908-1950)*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

- Ünaydın, R. E. (1998). *Atatürk'ü Özleyiş I*, Ankara: Cumhuriyet Kitapları Yenigün Haber Ajansı Yayınları.
- Ürgüplü, M. H. (2015). *Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin Meşrutiyet, Büyük Harp ve Mütareke Günlüğü (1909-1922)*, Yay. haz.: Ali Suat Ürgüplü, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Yalçın, E. (2011). "Meclis'in Kayseri'ye Nakli Tartışmaları ve Mustafa Durak (Sakarya) Bey", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 48, Güz, 893-909.
- Velidedeoğlu, H. V. (1990). *İlk Meclis Milli Mücadelede Anadolu*, İstanbul: Çağdaş Yayınları.
- Yalman, A. E. (1997). *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, Yay. haz.: Erol Şadi Erdinç, Cilt:1, İstanbul: Pera Yayınları.
- Yüceer, S. (2012). "Sakarya Zaferine Giden Yolda Önemli Bir Devrim: Mustafa Kemal Paşa'ya "Başkomutan" Unvanının Verilmesi", Yay. haz.: Hazan Uzun ve Necdet Aysal, *90. Yıl Dönümünde Sakarya Savaşı ve Haymana*, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 103-134.